

İLK PSİKOLOJİ KİTABIMIZ: GÂYETÜ'L-BEYÂN FÎ HAKÎKATİ'L-İNSÂN

Remzi DEMİR*

Özet

Türkiye’de çağdaş psikoloji çalışmaları, XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlar. Aşağı yukarı bilimsel aşamaya ise elli sene sonra ulaşır. Bu tarihlerden itibaren bu alanda çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Ancak psikolojiyle ilgili ilk Türkçe yapıt, Yusuf Kemal Bey’in, *Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l-İnsân yâhûd İlm-i Ahvâl-i Rûh* adlı eseridir. Bu çalışmada bu eser tanıtılacak ve çevirisi verilecektir.

Anahtar kelimeler: Modern Psikoloji, Yusuf Kemal Bey, Bilim tarihi

Abstract

Contemporary psychology started in Turkey in the last quarter of XIX. Century. Approximately it reached to the scientific stage fifty years later. Since that date, a great number of works have been written in this field. However, the first Turkish work on psychology is the work of *Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l-İnsân yâhûd İlm-i Ahvâl-i Rûh* by Yusuf Kemal Bey. In this study this work will be introduced and translation will be given.

Key words: Modern Psychology, Yusuf Kemal Bey, History of Science

Türkiye’de çağdaş psikoloji çalışmaları, XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlamış ve takriben yarım asır içinde, “felsefi aşama”dan “ilmî aşama”ya geçmiştir. Ömer Mahir Alper’in *Açıklamalı Felsefe Eserleri Bibliyografyası (Arap Harfli Türkçe Basmalar)* (İstanbul 2004) gibi bazı kataloglarda yapılan taramalar sonrasında görülmüştür ki Cumhuriyet’in kuruluşundan önce yayımlanan psikoloji kitapları 15 civarındadır ve bunlar arasında en önemlilerinin yazarları ve adları şöyledir:

* Prof. Dr.; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Yusuf Kemal, *Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l-İnsân yâhûd 'İlm-i Ahvâl-i Rûh*, İstanbul 1878; Ahmed Midhat, *İlhâmât ve Tağlîtât. Psikoloji, yani Fenn-i Menâfi'ü'r-Rûha Dâ'ir Bazı Mü'lâhâzât*, İstanbul 1885; Hoca Tahsîn Efendi, *Psikoloji yâhûd 'İlm-i Rûh*, İstanbul 1893; Mustafa Şekib (Tunç), *Rûhiyyât Dersleri*, İstanbul 1907; Ali İrfan Egribozi, *'İlm-i Ahvâl-i Rûh*, İstanbul 1911; Abdullah Cevdet, *Fenn-i Rûh*, İstanbul 1911; Mehmed İzzet, *Felsefe Dersleri, 'İlm-i Rûh*, İstanbul 1917; Mustafa Hayrullah (Diker), *Freud'un Psikolocyası Üzerine Tecrübe-i Tetebbu'iyye*, İstanbul 1917; İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe, Hikmet, 'İlmü'n-Nefs*, İstanbul 1917; İbrâhîm Alâeddîn (Gövsâ), *İlk Gençlik Hakkında Rûhiyyât ve Terbiye Tedkikleri*, İstanbul 1921; Ahmed Nebîl ve Bahâ Tevfîk, *Mebâdî-i Felsefe, Psikoloji, 'İlm-i Ahvâl-i Rûh*, İstanbul.

Bu serimlemeye göre, psikolojiyle ilgili ilk Türkçe yapıt, Yusuf Kemal Bey'in, 1878'de İstanbul'da yayımlanan *Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l-İnsân yâhûd 'İlm-i Ahvâl-i Rûh*'u olmaktadır.

Yusuf Kemal Bey Kimdir?

Sicill-i Âhvâl Defteri'nden (Cilt 10, s. 619)¹ öğrendiğimize göre Yusuf Kemal Bey, 1849 yılında İstanbul'da doğmuştur. Eğitim sürecinde Doğu Dilleri'nden Arapça ve Farsça'yı, Batı Dilleri'nden ise Fransızca, İtalyanca ve Almanca'yı öğrenmiştir. 1868'de 20 yaşındayken Tahrîrât-ı Ecnebiyye Kalemi'ne girmiş ve buradayken birkaç defa mütercimlik ve kâtiplik görevleriyle Avrupa'ya gitmiştir. 1873'de Roma Sefareti'ne ikinci kâtip olarak atanmış, ancak 11 ay sonra İstanbul'a dönerek istifa etmiştir. Daha sonra Altıncı Belediye Dairesi'nde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Ne zaman vefat ettiği tesbit edilememiştir.

Aynı kaynağın bildirdiğine göre, Yusuf Kemal Bey'in iki tane yapıtı bulunmaktadır: Bunlardan birisi söz konusu psikoloji kitabı, diğeri ise Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa'nın Devlet-i Aliyye'ye yaptığı hizmetleri tanıtan bir "makale"dir.

Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l-İnsân, bir girişin ardından, felsefenin konusu; felsefenin diğer ilimlerle bağlantısı; felsefenin kısımları; psikoloji (vicdan ve ruhsal durumlar); ruhsal güçler: duyumsama gücü, anlama gücü, yapma gücü; duyumsama gücü: duyular, algılar, hisler; anlama gücü: zahirî his, vicdan, hafıza-hatıra, hayal, temyiz, akıl, tasavvurlar, tasavvurların kökenleri ve doğaları; yapma gücü ile çeşitli biçimleri; iradî hareket; hürriyetin isbatı (cüzî irade); insan ruhu; ruhsal varlığın birliği ve soyutluğu; ruh ile cesedin farkı ve aralarındaki bağlar ve ilişkiler; ruhun bekâsına dair akli deliller başlıklarını taşıyan bölümlerden oluşmuştur. Yapıt incelendiğinde görülmektedir ki Yusuf Kemal Bey'in psikoloji anlayışı, Batı Felsefesi'nden büyük ölçüde beslenmiş, ancak tamamen bilimselleşmemiştir.

***

Yusuf Kemal Bey'e göre Tanrı tarafından yaratılmış olan insan, cismanî ve ruhanî iki doğayla donanmıştır ve cismanî doğası anatomi ile ruhanî doğası ise "ilm-i ahvâl-i rûh", yani psikoloji ile bilinir.

¹ EK'e bakınız.

Öyleyse ilm-i ahvâl-i rûh nedir?

“İnsan ruhunun hallerine ve hareketlerine ve duyumsama ve anlama özelliğine ve yetilerinin gücüne ve niceliğine dair felsefî araştırmalara *ilm-i ahvâl-i rûh* denir.”

Tanımdan da anlaşıldığı gibi, psikoloji aslen bir felsefî ilimdir; hatta Yusuf Kemal Bey'e göre felsefî ilimlerin başlangıç noktasıdır; çünkü insan ruhu bütün marifet ve ilimlerin esası olduğundan ve Hâlik ile Mahlûkât bununla anlaşıldığından, her şeyden önce ruhun özelliklerini ve niteliklerini araştırmak gerekir; nesnelerin bilgisine aracı olan “ene”nin, yani “ben”in durumunu bilmeksizin ve hangi yoldan gerçeğe ulaştıracağını anlamaksızın, “gayr-ı ene”nin, yani “ben”den başka olanlar”ın araştırılmasına girişmek makul olmayacaktır.

Psikoloji'nin “felsefî bir ilim” olması, filozofları küçümseyenlerin psikolojiye bakışlarına da yansımaya mıdır ve yeni bir bilimin Türkiye'ye girişini güçleştirmeyecek midir?

Yusuf Kemal Bey, tehlikeyi sezinlemiş ve şöyle bir savunma yapmıştır: Felsefeye ilişkin olarak iki itiraz yapılabilir. Filozofların fikir ayrılıklarına bakılarak ulaşılan hakikatlerin doğru olmadığı söylenebilir veya felsefenin araştırdığı hakikatlerin, mukaddes kitaplarda mevcut olduğu ileri sürülerek, gereksiz bir uğraşa girdikleri savlanabilir. Bu itirazlara şu biçimde yanıt verilebilir ki filozoflar arasında mevcut olan fikir ayrılıkları, umumî bir kanuna dayanmaktadır. Bu kanun gereğince, her nerede bir soruşturma olur ise orada çekişme ve tartışma eksik olmaz; hatta kelâmî (teolojik) sorunlar bile bu kanuna uymaktan kurtulamamıştır. Bu nedenle kelâm âlimleri arasındaki ihtilaflar yüzünden “nur-ı akâ'id” tutulmadığı gibi, felsefe taraftarları arasındaki münakaşalar yüzünden de “hakâ'ik-i münkeşife” bozulmaz. Beşerî doğalar farklı olduğu için, tartışma meydanı daima açık kalır.

Diğer taraftan mukaddes kitaplar ile felsefî ilimler, beşer zihninin birbirinden ayrı tutulması gereken iki ihtiyacını giderirler: Bunlardan birisi inanmak, diğeri ise anlamaktır. Felsefe, aklın sınırlarını aşmaz ve aklın ötesindeki gizleri aramaz. Yalnız hadiselerin hakikatlerini keşfetmek için bunları oluşturan nedenleri soruşturmakla yetinir.

***

Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l-İnsân'a göz ucuyla bakıldığında bile anlaşıl-maktadır ki Yusuf Kemal Bey, geleneksel İslâm felsefesi ile kelâmından derin bir biçimde etkilenmiştir. Meselâ “ruhun bekâsına dair akli deliller” konusunu psikoloji biliminin kapsamı dışına çıkartamamıştır; ancak Descartes başta olmak üzere Malebranche ve Leibniz gibi Batılı Filozoflar'dan almış olduğu yeni fikirler sayesinde, insanın ruhsal yapısını anlamaya ve açıklamaya çalışan yerleşik paradigmaları aşmayı başardığı görülmektedir. İnsanın kendisine ilişkin bilgisinin doğasını tartıştığı bir yerde âdetâ Descartes konuşuyor gibidir:

“Görüngüler âlemine olan inancın, zihinde şüphe darbesini yemesi muhtemeldir; lâkin hiçbir vakit insan ruhunun varlığını tasdik etmemek mümkün değildir... *Düşünüyorum, binâ'en-'aleyh mevcûdum.*”

Gâye el-Beyân fî Hakîka el-İnsân yâhûd 'İlm-i Ahvâl-i Rûh

Yûsuf Kemâl,

Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nin Ruhsatıyla Tab' Olunmuşdur.

İstanbul

Mihrân Matba'ası-Bâb-ı 'Âlî Câddesi'nde Numero 28

Cenâb-ı Âferînende-i Kâ'inât, (tenezzehtu zâtehu 'an el-evhâm ve el-hayâlât) Hazretleri'nin yedd-i kudret-i ilâhiyyesiyle yaratılmış olan insân, bu 'âlem-i hiss ve şuhûdda rûhânî ve cismânî iki tab'atla mütecellidir. İnsân mâdde ve sûretten 'ibâret bir hey'et-i cismâniyyeyi hâ'iz olduğu gibi, hakâ'ik-i eşyânın sübûtunu idrâk eden bir vücûd-ı ma'nevîye dahi mâlikdir. İnsânın tab'at-ı cismâniyyesini teşrîh ile 'ilm-i ebdân ve hakikat-ı ma'nevîyesini dahi 'ilm-i ahvâl-i rûh tavzîh ve beyân eder.

'İlm-i ahvâl-i rûh, 'ulûm-ı hikemiyyenin nokta-i ibtidâsıdır; çünkü rûh-ı insânî bi'l-cümle ma'ârif ve 'ulûmun esâsı olduğundan ve Hâlik ile mahlûkâtı onunla his ve idrâk eylediğimizden evvel be-evvel rûhun ahvâl ve keyfiyyâtını tahkîk etmek lâzımdır. Fî'l-vâki' hakâ'ik-i eşyâ ma'rifetine vâsita olan [3/4] enenin hâl u şânını 'ârif ve ne sûretle ser-menzil-i sevâb ve hakîkate îsâl edeceğine vâkif olmaksızın gayr-ı enenin teftîş-i ahvâline girişmek ma'kûl olamaz.

İnsân-ı bâhirü'l-'irfân, mâhiyet-i cismâniyyesiyle 'âlem-i tab'iiyyâta ve hakikat-ı rûhâniyyesiyle dahi 'âlem-i mücerredâta ve'l-hâsıl mâddî ve ma'nevî cemî' Kâ'inât'a merbût olduğundan kendi sırrını anladığı hâlde meh-mâ-emken 'umûmun sırrını dahi anlamış olur.

Cenâb-ı Hakk, veliyy-i ni'met-i bî-minnetmiz, rûh-ı cism-i cihân ve hayât-bahşâ-yı 'anâsır-ı memâlik ve büldân Pâdişâh-ı 'âlem-penâh ve şehinşâh-ı hakâ'ik-âgâh Efendimiz Hazretlerini, ilâ-âhiri'd-devrân dîhîm-ârâ-yı şevket ü şân buyursun, akdem-i âmâl-i mahâsin-iştîmâl-i mülûkâneleri, ma'ârifin intişârı kazıyye-i hayriyyesine ma'tûf buyurulduğundan, min gayr-ı haddin ebnâ-yı vatana bir hizmet-i nâcizânede bulunmak arzusuyla envâr-ı ma'ârif-i 'ulûmun matla'ı olan sırr-ı insâniyyet hakkında hükemâ-yı müteahhirînin zübde-i tahkikatını işbu Gâye el-Beyân fî Hakîka el-İnsân nâmıyla mevsûm olan risâleye derc ederek neşre cür'et eyledim.

Eser-i 'aciz olarak elbette vukû'a gelmiş olan kusûr ve hatâyâtın perde-i 'afv ve merhamet altında mestûr tutulmasını [4/5] risâleyi tenezzülen mütâla'a buyuracak zevât-ı kirâmdan istirhâm ederim.

'İlm-i ahvâl-i rûh, hikemiyyâtın bir şu'besi olduğundan evvelce hikmetin mevzû'unu ve 'ulûm-ı sâ'ire ile olan râbitasını ve aksâmını beyâna şurû olunur.

Hikmetin Mevzû'u

Erbâb-ı basîrete hafî olmadığı üzere nev'-i beşer bi't-tab' bilmek ve anlamağa hâhişkerdir. İnsân zulemât-ı cehl ve nâdânî içinde kaldıkça ıztrâb-ı vicdâna dûçâr ve envâr-ı 'ilm u 'irfân ile tenvîr-i zihin eylediği hâlde ıztrâb-ı kalbi mübeddel-i şâd-mânî ve mesârr olur.

İnsânın bu hâhiş ve arzusundan hikmet ve felsefe² zuhûr ve tevellüd eyledi. Hikmetin evâ'il-i zuhûrunda mevzû'u, hakâ'ik-ı Kâ'inât'ı teftîşden 'ibâret idi. Bu târîk-i teftîşde, 'akl-ı insân eserden mü'essire intikâl tarafına 'âzîm ve revân olub, hikmet-i bâliğa-i rabbâniyyenin âsâr-ı bedî'asına 'atf-ı nigâh-ı [5/6] im'ân ve mâverâ-yı perde-i 'avâlim-i Kâ'inât'da Cenâb-ı Hakîm-i Mutlak'ın vücûdunu hiss ve iz'ân eyledi.

İnsân ibtidâ kendi sırrının ma'rifetini iltizâm etmeyib, Kâ'inât'ın ahvâlîni tahkîke kıyâm etdi. Fî'l-vâki' insânın bu cihete meyli, emr-i tabî'î olub, çünkü evvel be-evvel nazar-ı hayrete çarpan temâşâgâh Cihân'dır.

Binâberîn 'akl-ı beşerin mebâdî-i tahkîkâtı, kalem-i kudret-i rabbâniyye ile safahât-ı Cihân ve Tabî'at'da mestûr olan serâ'ir u hikemiyyâta masrûf ve hattâ birinci feylesof 'unvânıyla ma'rûf olan Thales ile Pythagoras'ın mesâ'î-i fikr u nazarları kitâb-ı hilkatın şerh u tefsîri cihetine ma'tûf oldu.

Vatkâ ki sonraları insân mâhiyyet-i zâtîyyesine nigâh-endâz-ı im'ân oldukda, mes'ele-i hikmetin hallini nüsha-i nefsinde tettebbu' eyledi. Olvakit hakîkat-i insâniyyenin ma'rifeti felsefiyyâtın nokta-i bidâyeti oldu. Meşâhir-i felâsife-i Yûnâniyye'den Sokrates ki 'urefânın kavli üzere, felsefeyi semâdan rû-yi zemîne indirmişdir, bu hakîm-i kâmilin zamânından beri insân, esrâr-ı Kâ'inât'ı ma'rifet-i nefsinde taharrîye başladı ve usûl-i hikmet Delfis Ma'bedi'nin tâki üzerine menkûş "A'rif [6/7] nefseke"³ kâ'ide-i bâhirü'l-fâ'idesince az-çok terakki buldu demek olur ki hikmetin mevzû'u, vücûd-ı Sâni'i ve ahvâl-i masnû'âtı 'alâ kadri'l-istitâ'a anlamağa mukaddime olmak üzere vâkîf-ı sırr min 'örf olmak kazıyyesinden 'ibâretdir.

Fî'l-vâki' insân-ı bâhirü'l-'irfân, hakîkat-ı rûhâniyyesiyle Hâlik'e ve tabî'at-ı cismâniyyesiyle dahi mahlûkâta mütemâsil olduğundan kendi vücûdunun kavânînine tahsîl-i ma'rifet eylediği hâlde, serâ'ir-i tabî'atı kâşif ve ma'rifet-i Bârîye-i Ta'âlî'ye vâsıl ve vâkîf olur.

İnsân nefsinin bilmek şartıyla kâmil olur. Derece-i 'akl u idrâkini ve hudûd-ı irâde ve hürriyyetini tanıyıp kuvâ-yı nefsâniyyesini ona göre hüsn-i idâre ederse, efkâr ve makâsıdı ma'kûl ve etvâr ve harekâtı makbûl olur. Eğer mâhiyyetini anlamaz ve kuvâsının hudûd ve derecâtını tanımazsa, efkâr u âmâlî karîn-i hatî'ât ve revş ve ef'âlî rehîn-i seyyi'ât olur. İnsân iktidâr veya 'aczinin mertebe-i ifrâtda tutarsa, tehevvr veya cebânetle varta-i hizlâna düşer, fakat kuvve-i hakîkiyyesi dâ'iresinde deverân eylediği hâlde, orada icrâ-yı hürriyyet eder; yoksa maksadının mâ-verâsına geçer veya beri tarafında kalırsa hâ'ib ve hâsir olur. Câ-yı istihsân şurası-

² Felsefe, lugat-ı Yûnânî'den müştak olub, hikmete muhabbet demektir. Aslı filo ile sofya'dan mürekkebdir; filo muhabbet, Sofya hikmet ma'nâsındır.

³ Kendini tanı (Çeviren).

dır ki hikmet hem [7/8] nazariyyâtı ve hem de 'ameliyyâtı hâvî bir 'ilimdir. Efkâr ve tasavvurâtından bahs eylediği gibi, efkârdan sudûr eden a'mâl ve ef'âlden de bahs eder.

Hikmet hakkında iki vecihle i'tirâz olunub, evvelen hükemânın tebâyün-i efkârandan dolayı hakâ'ik-i münkeşifenin karîn-i sevâb olmadığı, sâniyen hikmetin beyhûde araştırdığı hakâ'iki, kütüb-i mukaddese meydâna çıkarmış olduğundan gâyeti hâsıl-ı tahsîl kabîlinden olacağı serd u ityân ve bu hâlde usûl-i hikmetin, mazarratdan başka bir güne fâ'idesi dahi olmayacağı dermiyân olunur.

Bu i'tirâzlara şu vecihle cevâb verilir ki beyne'l-hükemâ mevcûd olan tebâyün-i efkâr, bir kânûn-ı 'umûmîye müsteniddir ki o kânûn iktizâsınca her nerede bir teftîş olur ise orada mu'âraza ve münâkaşa eksik olmaz; hattâ mesâ'il-i kelâmiyye bile bu kânûna tâbî'iyetden kurtulamamıştır. Binâ'en-'aleyh 'ulemâ-yı kelâm arasında olan ihtilâfât ile nûr-ı 'akâ'id münkesif olmadığı gibi, neyyir-i 'akl ile tâbdâr olan hakâ'ik-i münkeşife dahi felâsife beyninde olan nizâ' ve münâkaşât ile münhasif olmaz; ancak tabâyî-i beşeriyye muhtelif olduğundan [8/9] meydân-ı münâkaşa dâ'imâ açıktır. Bu ise hikemiyyâtın rûhu menzilesinde olan hürriyyet-i fikr u nazarın netîce-i zarûriyyesidir.

Sâniyen şuraya 'atf-ı nazar-ı dikkat olunmalıdır ki kütüb-i mukaddese ile hikemiyyât, zihn-i beşerin nâ-kâbil-i indirâs olan ve yek-diğerine mübâyin bulunan iki ihtiyâcını def' ederler ki biri inanmağa diğeri anlamağa olan ihtiyâclardır.

Hikmet, hudûd-ı 'akl ile mahdûd olub, 'aklın mâverâsında olan serâ'irin görüldüğü noktayı tecâvüz etmez. Yalnız hakâ'ik-i hâdisâtı anlamak için esbâb-ı tevellüdünü taharrî ile iktifâ eder. İşte usûl-i hikmet, bu mülk-i taharriyyâtda hâkim-i müstakildir. Hikmetin ifrât ve tehevvrâtı, bir hakkı sû'-i isti'mâldir. Tefrît ve hatî'âtı, 'acz-i insânın ödemeğe mecbûr olduğu bir vergidir.

Hikmetin 'Ulûm-ı Sâ'ire İle Olan Râbitası

Hikmetin mefhûm-ı küllîsi, hakâ'ik-i eşyâ 'ilmi olduğu cihetle 'ulûm-ı sâ'ireye olan merbûtiyyeti bedîhîdir. Hikmet, şecere-i ma'rifet-i beşeriyyenin sâkı ve 'ulûm-ı sâ'ire dahi efnân u agsânı menzilesindedir. Mebâhis-i 'ulûm bir cisimdir ki mâ-bihî'l-hayâtı, kavâ'id ve kavânîn-i mazbûta ile kâ'im olur. İşte [9/10] kânûnların teselsül-i inzibâtı hikmetü'l-'ulûmdur. Binâ'en-'aleyh hikmet, bütün 'ulûm u fûnûnun rûhu olan bir 'ilm-i 'âlîdir demek olur ki bir 'ilm-i hakîkat ancak hikmet ile mükemmel olabilir. Meselâ târîh, hayli zamân fihris-i vakâyi' sûretinde kalıb, ancak silsile-i vukû'âtın ve hakâ'ik-i vakâyi'in metbû'ı olan kânûnu taharriye başladığı gün 'ulûm sırasına geçmiştir. 'İlm-i sarf, kavânîn-i lugati vaz' ve ta'yîn et-

diği için 'ulûmdan 'addolunur, yoksa yalnız tasrîfâtı kayd u beyân ile 'ilim nâmına lâyık olmaz. Muntazam bir sarfa, hikmetü's-sarf 'unvânından başka bir isim verilemez. Ve'l-hâsil hikmet bi'l-cümle 'ulûmun esâsıdır.

Hikmetin Aksâmı

Meşâhîr-i hükemâ-yı müteahhirînden Bacon 'inde, hikmetin mevzû'ı İnsân ve Kâ'inât'a ve bunların sâni'i olan Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd'a 'alâ kadri'l-îmkân kesb-i ma'rifetdir. Burada mevzû'-ı bahs usûl-i hikmetin nokta-i bidâyeti olan insânın mâhiyyet-i rûhâniyyesini tahkîkden 'ibâretidir. Hikmet, insânın terkîbât-ı cismâniyyesine dâ'ir mesâ'ilden bahs etmez. Cism ü cüsse, ben zamîrinin müşârün-ileyhi olmayıb, Feyyâz-ı [10/11] Mutlak'ın nev'-i insâna ihsân eylediği bir takım a'zâ ve cevârihden 'ibâretidir ki ahvâl ve keyfiyyâtını teşrîh ile 'ilm-i ebdân îzâh u beyân eder. Gerçi hikmetin bu iki 'ilme olan münâsebet-i tammesi derkâr ise de, mevzû'ı başkadır. Binâ'en-'aleyh hikemiyyâtda matlab-ı a'lâ, nefsi-nâtıkanın hâl u şânını tahkîkdir.

Nefs-i nâtıkanın hâl ve harekâtına ve keyfiyyet-i hiss ve idrâkine ve kuvâsının nüfûz ve kemmiyyetine dâ'ir mebâhis-i hikemiyyeye 'ilm-i ahvâl-i rûh itlâk olunur. Hikmetin hatâyı def'e ve sevâb u hakîkati taharrî ve isbâta dâ'ir kavâ'idi câmi' olan diğer kısmına mantık tesmiye olunur.

Hikmetin sâ'ir kısımları dahi, 'ilm-i kelâm ile 'ilm-i ahlâkdir. 'İlm-i kelâm, nüfûs-ı nâtıkanın Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd hakkında olan farâ'izinden ve 'ilm-i tehzîb dahi nüfûs-ı nâtıkanın yek-dîgeriyle olan revâbit ve münâsebâtından ve hukûk ve vazâ'ifinden bahs eder. Bu risâlede, mevzû'-ı bahs yalnız rûh-ı insânînin ahvâl ve keyfiyyâtına müte'allik mesâ'il-i hikemiyyedir.

'İlm-i Ahvâl-i Rûh

Vicdân ve Keyfiyyât-ı Rûhâniyye

Bu 'ilmin mevzû'u, rûh-ı insânînin veya ta'bîr-i âharla [11/12] nefsi-nâtıkanın ahvâl ve keyfiyyâtını tahkîk ile kavânîn-i metbû'asını keşf ve istihrâcdan 'ibâretidir.

Âsâr-ı rûhâniyye ve keyfiyyât-ı nefsâniyye, mevcûdât-ı hâriciyye misillû hiss ile sâbit olur. Fakat hakâ'ik-i mücerredeyi hiss eden kuvvet, havâss-ı zâhire gibi âlât-ı mâddiyyeyi hâ'iz olmayıb bir emr-i ma'nevîdir. Bu kuvvet bâttın umûr-ı mücerrede ile meşgûl olur. Bu kuvvet doğrudan doğruya vücûdunu 'ârif rûh demektir. Rûhun, vücûdunu idrâk için mâlik olduğu kuvvete vicdân veyâhûd hiss-i ma'nevî itlâk olunur.

'Ulûm-ı hikemiyyenin mebde'i, 'ilm-i ahvâl-i rûhdur. Nefs-i nâtıka ya'nî ben zamîrinin müşârün-ileyhi olan cevher-i ma'nevî bir hakîkattir ki vücûdu aslâ inkâr olunamaz. Âlem-i şuhûda olan i'tikâdın, zihin-

de sadme-i iştibâha uğraması kâbil-i ihtimâldir, lâkin hiçbir vakit nefsi-nâtıkanın vücûdunu tasdik etmemek mümkün değildir.

İmdî rûh-ı insânî, mebnâ-yı vücûdun bir esâs-ı mümteni'ü'l-indirâsı ve bununla berâber hakikat-i ma'ârifin nokta-i ibtidâsıdır. Düşünüyorum, binâ'en-'aleyh mevcûdum.

Yukarıda beyân olunduğu üzere vicdân, nefsi-nâtıkanın vücûd ve keyfiyâtını tasdik eden hiss-i ma'nevî [12/13] veyâhûd nazar-ı bâtnî demektir. Tasdikât-ı vicdâniyyeden tevellüd eden yakîniyyât mutlakdır. Felâsife-i Efrenciyye'den Descartes demişdir ki bilmek başka ve bildiğini bilmek başkadır. Bu makâleye şunu da 'ilâve edebiliriz ki duymak başka ve duyduğunu bilmek başkadır; istemek başka, istediğini bilmek başkadır. İşte bu ma'lûmât-ı vicdâniyye, umûr-ı yakîniyyedir. Eğer vicdâniyyât, karîn-i yakîn olmasa, nefsi-nâtıkamız dâ'imâ pençe-i vehm u hayâlde zebûn olur.

Vicdân aslâ hatâ ve iğfâl etmez; efkâr ve tasavvurâtımızı ve hissiyyât ve tasmîmâtımızı doğruca tasdik eder ve biz dahi nefsü'l-emrde vicdânımızın tasdik ettiğini düşünür ve duyar ve isteriz. Nefsi-nâtıkamızın hâli, vicdânımızın mir'ât-ı şahâdetinde tecellî ettiği sûrettedir. Lâkin ekseriyâ zihn-i beşer tasdikât-ı vicdâniyyenin mâverâsına geçer. Ol-vakt iğfâl eden vicdân değil, kuvve-i mümeyyizedir ki mahsûsât ve müdrikâtı suver-i vehmiyye ile tasvîr ederek hatâya düşer. Eğer vicdânımız bizi iğfâl etmiş olsa, kâffe-i hissiyyât ve idrâkât ve irâdâtımız evhâm u hayâlâtdan 'ibâret olur. Vicdânın tevliid eylediği yakîn-i mutlakı şu vecihle tefsîr edebiliriz: Hiss ettiğim gibi hiss ederim; bildiğim gibi bilirim; istediğim [13/14] gibi isterim. İşte bedîhîdir ki bu hudûd dâ'iresinde vicdâna ta'rîz kâbil olamaz. Eğer zihn-i insân, karîn-i hatâ ve nisyân olursa, onu tahti'e eden vicdân olmayıb vehm u hayâldir.

Vicdân ile tasdik olunan keyfiyyât-ı nefsâniyye muhtelif olup, râci' olduğu kuvâ-yı rûhâniyyenin tabâyi'ine göre, hissiyyât ve idrâkât ve harekât-ı irâdiyyeye münkasimdir. Hakikat-ı ene, âyîne-i vicdânda kuvve-i hissiyye, kuvve-i müdrike, kuvve-i irâdiyye gibi nümâyân olur.

Vicdân yalnız kuvâ-yı nefsâniyyemizi tasdik etmez. Kuvâmızın âsâr-ı muhtelifesini dahi isbât eder. Meselâ vesâtet-i vicdân ile nefsi-nâtıkamız bir kuvve-i hissiyye tasavvur etdikden başka, hiss-i tabî'î, hiss-i kalbî ve hiss-i 'aklî ile sâbit olan elem, huzûz, sürûr, hüzüün, muhabbet, 'adâvet, güzel, çirkin, hakk, bâtil âsâr-ı hissiyyesini dahi biliriz. Nefsi-nâtıka, hayâlhâne-i vicdânda kuvve-i müdrike tasavvur olduğu misillû fülân ve fülân şeyleri bilici olduğu dahi tefekkür olunur. Şahâdet-i vicdân ile nefsi-nâtıkamızın bir kuvve-i irâdiyye olduğunu bildikden başka, sûret-i hareketimizi ve derece-i irâde ve hürriyetimizi dahi biliriz.

Mahsûsât-ı zâhire ve müdrikât-ı ma'nevîyyenin zihinde hâsıl [14/15] olan suver-i idrâkiyye ve hissiyyesine fikir ve tasavvur ta'bîr olunur.

Kuvâ-yı Rûhâniyye

Kuvve-i Hissîyye, Kuvve-i Müdrike, Kuvve-i Fâ'ile

Vicdânın tahlîl ve tefsîri bahsinde rûh-ı insânî, mir'ât-ı zihinde hiss ve idrâk ve hareket-i irâdiyye ile muttasıf bir vücûd-ı ma'nevî gibi sûret-nümâ olmuş idi.

Bu keyfiyyât-ı selâse ancak bir cevher-i mücerredin sıfatlarıdır. Kuvve-i hissiyye, kuvve-i müdrike, kuvve-i fâ'ile yek-asl olup, cümlesi bir vücûd-ı ma'nevîdir. Hiss ve idrâk ve hareket-i irâdiyyenin ayrı ayrı kuvvet farz olunmaları, keyfiyyât-ı rûhâniyyenin teshîl-i tahkîkâtı maksadıyla bir emr-i i'tibârîdir. Rûh-ı insânî güzel, çirkin, hakk, bâtil gibi hissiyyât nokta-i nazarından görünürse kuvve-i hissiyye, 'ayn, 'araz, vücûd, 'adem gibi idrâkât tarafından tecellî ederse kuvve-i müdrike, ef'âl-i irâdiyye ve harekât-ı sâ'ika cihetinden i'tibâr olunursa kuvve-i fâ'ile denilir.

Kuvve-i Hissîyye

Rûhun infî'âlât-ı nefsâniyyeden müte'essir olmak üzere hâ'iz [15/16] olduğu hâssaya kuvve-i hissiyye denilir. Kuvve-i hissiyye, hissiyyât i'tibârıyla üç nev' olup tabî'î, kalbî, zihnidir. Rûh-ı insânî, âlât-ı mâddiyye vesâletiyle mahsûsât-ı zâhireden mahzûz veya müte'ellim olduğu gibi, hakk ve bâtili ve hüsn ve kubhu hiss ve iz'ân ve savâb (ve)⁴ hatâyâ tahsîl-i îkân ederek hâsıl olan te'sîrâtından dahi mesrûr veya mükedder olur demek olur ki âsâr-ı hissiyye infî'âlât-ı nefsâniyye tabî'î, kalbî, zihni âlâm ve huzûzâtından 'ibâretidir.

Âlâm ve huzûzât-ı tabî'îyye ile kalbî ve 'aklî ta'bîr olunan hissiyyât beynindeki fark, huzûzât veya âlâm-ı tabî'îyye a'zâ ve cevârihde bulunub, diğerlerinin sırf rûhânî olmasıdır. Gerçi her nev' hissiyyât a'zâ-yı cismâniyyeden bir 'uzvun hareketiyle zuhûra gelirse de vâkî' olan hareket-i 'uzviyyeyi fark edemeyiz.

Kuvve-i Müdrike

Rûhun hakâ'ik-i eşyâyı anlamağa olan kâbiliyyetine kuvve-i müdrike denilir. Kuvve-i müdrike, vesâtet-i vicdân ile enenin vücûduna ve havâss-ı zâhire ile 'âlem-i 'anâsıra ve 'akl ile dahi 'âlem-i mücerredâta kesb-i vukûf eder. Müdrikât mütenevvi'dir [16/17] ve müdrikâtın envâ'ı i'tibârıyla kuvve-i müdrikeden bir takım kuvveler tevellüd eder. Şöyle ki kuvve-i müdrike, bir şey'i anlamağa dikkat ve i'tinâ eyledikde "kuvve-i müdek-kike" ve mahsûsât ve müdrikâtı tasavvur ve ba'de't-tasavvur nisbetlerini

⁴ Tarafımızdan yapılan küçük düzeltmeler parantez içinde gösterilmiştir.

temyîz ve tasdîk etdikde “kuvve-i mümeyyize” ve eğer cüzden külle veya küllden cüzze intikâl tarîkiyle tasavvurât ve tasdîkâtdan netîceler istihrâc ederse “kuvve-i âkile” ve tasavvurât ve tasdîkâtı zabt ve hıfz ve lede'l-îcâb tahattur eylediği hâlde “kuvve-i hâfıza” ve mahsûsât ve müdrikâtı tertîb ve tasvîr ederek hâricde vücûdu olmayan şeyleri îcâd ve tekvîn ettiği takdîrde “kuvve-i mütehayyile” sûretlerinde tecellî etmiş olur.

İşte kuvve-i müdrike, beyân olunan kuvânın cümlesini câmi'dir.

Kuvve-i Fâ'ile

Rûhun hâl-i iştigâl ve hareketde bulunması keyfiyyetine kuvve-i fâ'ile denilir. Bu kuvve rûhun sıfat-ı asliyesi ve kuvâ-yı sâ'irenin dahi esâsıdır. Çünkü hiss ve idrâk, fi'l ve hareket ile sâdır ve binâen-'aleyh kuvve-i hissiyye ile kuvve-i müdrike, kuvve-i [17/18] fâ'ile ile zâhir olur. Kuvve-i fâ'ilenin mâverâsında asl ve mâhiyyeti sebep ve mü'essir kelimelerinin sedefçe-i ma'ânîsinde meknûz olan cevher-i mücerreden mâ'adâ bir şey yokdur.

Kuvve-i fâ'ile evsâf-ı muhtelif ile muttasıfdir. Evvelce sâ'ika-ı tabî'iyyeye tâbi' olup sonraları vücûduna mutasarrıf oldukda kuvve-i irâdiyye nâmıyla ma'rûf olur ve bu hâlde ekseriyâ ef'âl ve harekâtında 'ilel u esbâbın te'sîrâtına ve eşyânın câzibe-i tabî'iyyesine meclûb bulunur; fakat ba'zı kere kendine hakîkaten mutasarrıf olup, işlemek veya işlememek husûslarında muhtâr olarak, bu hâlde mertebe-i hürriyyete i'tilâ eder.

İşte kuvve-i fâ'ile, âsârının tabâyi'i i'tibârıyla sâ'ika-ı tabî'iyye, irâde, hürriyyet esmâ'-yı muhtelifesiyle mevsûmdur. Hürriyyet, makâmât-ı rûhâniyenin münthâsıdır.

Bâlâda zikr olunan kuvâ-yı mütenevvi'a-i rûhâniyye sırasıyla mebhas-ı mahsûslarında ta'rîf ve tefsîr olunacağından buracıkda yalnız beynlerinde olan revâbit ve münâsebâtın beyânıyla iktifâ olundu.

Kuvve-i Hissiyye

Havâss, Mahsûsât, Hissiyât

İki nev' keyfiyyât-ı hissiyye vardır ki bunlardan biri havâss-ı zâhire vâsıtasıyla dest-res olunan tasavvurât-ı [18/19] hissiyye ve diğeri sırf rûhun hissiyâtıdır. Bunların ikisi dahi nefsü'l-emrde yek-diğerdinden mümtâz olduğu hâlde, kuvve-i hissiyyeye 'atf olunur. Fakat havâss-ı zâhire vesâtetiyile sâbit olan suver-ı idrâkiyye, kuvve-i müdrikeye râci' olup, ancak hissiyyât-ı rûhâniyye, ya'nî gerek cesedin ve gerek rûhun ve gerek zihnin âlâm ve huzûzâtı kuvve-i hissiyye âsârından ma'dûddur.

Umûr-ı bedîhiyyedendir ki esbâb-ı hâriciyyenin havâss-ı zâhire âlât-ı 'uzviyyesine te'sîriyle rûh-ı insânî, te'sîrâtın derece ve tabî'atına

göre mahzûz veya müte'ellim olur. Bu nev' hisse, hiss-i tabî'î ve a'zâ ve cevârih-i insâniyyede hâsıl olan te'sîrât-ı latîfe veya galîzaya mahsûsât veya âsâr-ı hissiyye denilir. Birinci nev' âsâr-ı hissiyye ki cesedin âlâm ve huzûzâtından 'ibâretdir, müte'allik olduğu a'zâya göre lâmise, zâ'ika, şâmme,⁵ mi'de, kalb ve'l-hâsıl cism-i insânın mürekkeb olduğu bi'l-cümle âlât-ı 'uzviyyenin huzûzât ve âlâmından 'ibâretdir.

Bâsıra ile sâmi'anın nefsü'l-emrde âsâr-ı hissiyyesi yokdur. Kulağımız şiddet-i sadâ ve gözümüz harâret-i ziyâdan müte'essir olur ise, hâsıl olan elem ve te'essür lâmiseye râci'dir. Ta'mu damakda, râyihayı hayşûm-ı enfde ve lâmisenin âlâm ve huzûzâtını a'zâ-yı cismâniyyemizde tutduğumuz gibi, rengi basarda ve sadâyı simâh-ı üznde tutmayız. [19/20]

Kuvve-i hissiyyemizi yalnız esbâb-ı mâddiyyenin te'sîrâtı tahrîk etmez. Esbâb-ı ma'neviyye, ya'nî kuvve-i müdrikeyin ef'âli vâsıtasıyla dahi âlâm ve huzûzât hiss ederiz. Bu nev' hissiyyât, mahsûsât-ı hâriciyye gibi değıldir. Çünkü onların a'zâ-yı cismâniyyede te'sîrât-ı tabî'iyyesi yokdur. Meselâ bir bî-çârenin zulm-dîde olduğunu anladığımızda derûnumuzda hâsıl olan hissiyyât-ı şedîdeden cesed müte'essir olmayıb, rûh doğrudan doğruya müte'ellim olur.

Mahsûsât-ı ma'neviyyenin mecmû'ı, hissiyyât-ı zihniyye ile hissiyyât-ı kalbiyyeden, ya'nî kalb ve zihnîn âlâm ve huzûzâtından 'ibâret olup, 'akıl ile havâss-ı zâhirenin vesâtetleriyle zuhûr ve tevellüd ederler. Übüvvet, bünüvvet, temellük, kuvvet, 'acz, güzel, hakk ve bunların nakîzleri, mahsûsât-ı ma'neviyyeden ma'dûddur.

Kuvve-i hissiyye, mahzûziyyet hengâmında kesb-i inbisât edib sebeb-i hisse mâ'il ve mütecezzib ve elem ve mihnet zamânında dahi dûçâr-ı dayyık ve tengi olup sebeb-i hissden münfa'il ve mücânib olur. Mâ'ül-hayât, meyl ve muhabbet, mecrâ-yı huzûzâtdan cereyân ve âteş-pâre-i infî'âl ve nefret, elem ve zucret ocağından feverân eder.

Arzu ile te'essüf kuvve-i hissiyyenin âsâr-ı tâliyyesindedir ki geçmiş veya gelecek bir sürûrun keşfi veya tahatturuyla kuvve-i [20/21] müdrikenin vesâtetine muhtâc olarak peydâ olur.

Kuvve-i hissiyye kuvve-i müdrikeyi, kuvve-i müdrikeyi kuvve-i hissiyyeyi tahrîk ve kuvve-i irâdiyye dahi kuvve-i hissiyyenin âsârına, ya'nî hissiyyâtı üzerine te'sîr eder.

Âlâm-ı tabî'iyye kuvve-i müdrikenin ef'âl u icrâatını men' ve ta'til eder. Müşteheyât-ı nefsâniyye, kuvve-i mümeyyzeyi tagyîr ve kuvve-i irâdiyyeye dahi infâz-ı hükm ederek, 'aklın redd eylediği ef'âli ihtiyâra sevk eder.

⁵ Burada muhtemelen bir baskı hatası olmalıdır ve asıl metin "olarak isimlendirilir ve bunlar" ibaresine benzer birkaç kelime daha içermelidir.

Kuvve-i müdrike doğrudan doğruya hiss-i tabîî üzerine te'sîr ve ba'zı kere ef'âlini dahi ta'tîl eder. Meselâ zihnimiz pek meşgûl olduğu vâkit, te'sîrâtından mahzûz veya müte'ellim olacağımız esbâb-ı tabî'iyeyi hiss edemeyiz. Kuvve-i müdrike ba'zı kere esbâb-ı hâriciyyenin te'sîrâtını teşdîd veya tahfîf eder. Meselâ bir elem ve kederden zuhûra gelecek te'sîrât, derece-i idrâk ve tasavvurumuza göre şedîd veya hafîf olur. Ba'zı def'a eser-i hiss, bir sebep-i hâricî olmaksızın peydâ olur. Bu hâlet 'âlem-i rü'yâda pek çok vâki' olduğu gibi ba'zen hâl-i yakazada dahi zuhûra gelir.

Kuvve-i müdrikenin hiss-i kalbî üzerine olan te'sîrâtına gelince, bu te'sîrât âşikârdır. Çünkü hissiyyât-ı kalbiyye, tasavvurât ve idrâkât-ı [21/22] zihniyye ile zuhûra gelir. Fakat hissiyyât-ı kalbiyye ile tasavvurât-ı zihniyye beyninde olan revâbıt u münâsebât dâ'imî sûretde olmayub, bu münâsebâtın kavânînin ta'yîn uzun uzadı tetebbu'âta muhtâcdır.

Kuvve-i hissiyye, ta'rîf ve beyân olunduğu vecihle zihnin, kalbin, cedin âlâm ve huzûzâtından 'ibâret olan keyfiyyât-ı rûhâniyyeye münhasır olub, idrâkât ve irâdâtta mü'essir değıldir. Hiss etmek başka, idrâk ve irâde etmek başkadır.

Eğerçi vicdân, rûh-ı insânînin hiss, idrâk ve irâde ile muttasıf olduğunu tasdîk ederse de, insânın evâ'il-i hayâtında hiss-i tabî'îden başka bir tecellîsi yokdur. Tıfl-ı şîr-hâr yalnız hiss-i tabî'îye mâlik olubidrâk ve irâdeden bî-behredir. Etfâl için nîk ü bedi tefrîke esâs âlâm ve huzûzâtdır. Kuvve-i müdrike, kuvve-i hissiyye sâyesinde münkeşif olur ve hayli zamân kuvve-i irâdiyyeye pîşvâlık eder. Bundan sonra hiss-i kalbî zâhir olub, 'akl u idrâkin terakkiyyâtıyla güşâyış bulur.

Rûh-ı insânî 'âlem-i şuhûdu havâss-ı zâhire vesâtetiyle hiss eder. Havâss-ı zâhire dahi beşdir: Lâmise, sâmi'a, (bâsıra)⁶, şamme, zâ'ikadır. [22/23]

Lâmise, ecsâmın harâret ve bürûdetini ve nermî ve huşûnetini ve bu misillû sâ'ir keyfiyyâtını hiss eden kuvvedir. Lâmisenin âlet-i hissi sath-ı bedendir. Melmûsâtta ilk hissi, a'zâ-yı sâ'irenin hissinden daha nâzikedir. Lâmisenin hissi doğrudan doğruyadır. Meselâ sath-ı beden bir cüz'ü, bir cisme mülâsık oldukda, derhâl o cismin gayr-ı ene olduğunu temyîz ederiz. İşte bu temyîz vesâtetiyle ene ile gayr-ı enenin beyindeki fark doğrudan doğruya zâhir olur. Bâsıra, ecsâmın elvân ve eşkâl ve sâ'ir ahvâlini hiss eden kuvve olub, âlet-i hissi basardır.

Şamme, râyihayı hiss eden kuvvedir. Âlet-i hissi hayşûm-ı enfdir. Sâmi'a, esvâtı hiss eden kuvvedir. Âlet-i hissi simâh-ı üzdür.

Zâ'ika, ta'mı hiss eden kuvvedir. Âlet-i hissi lisândır.

⁶ Metinde unutulmuştur.

İnsân havâss-ı zâhire vâsıtasıyla mahsûsât-ı hâriciyyeyi kendisine olan irtibât ve münâsebâtı derecesinde hiss ve idrâk eder ve yalnız mahsûsât-ı hâriciyyenin mevcûd olduğunu ve nefsi-nâtıkanın gayrı bulunduğunu tasdik edib, hakâ'ik ve mâhiyyetini anlayamaz.

Meselâ rûh-ı insânî, lâmise vâsıtasıyla taşın ecsâm-ı sulbeden olduğunu hiss eder ve bilir. Fakat hakikat ve mâhiyyetini [23/24] anlayamaz ve bâsıra ile bir cismi nokta-i basara göre az veya çok büyük görür; lâkin cesâmet-i asliyesini anlayamaz.

Cenâb-ı Feyyâz-ı Mutlak, insâna ihsân buyurmuş olduğu havâss-ı zâhireyi, mâhiyyât-ı eşyânın 'alâ kadri't-tâkat 'ilm u ma'rifetine sebep ve vâsita kılmışdır. Binâ'en-'aleyh 'âlem-i nâsûtta insânın havâss-ı zâhire vâsıtasıyla olan hiss ve idrâki mukayyed olub sûret-i mutlakada değildir.

Kuvâ-yı Müdrike

Hiss-i Zâhirî, Vicdân, Hâfıza, Hayâl, Temyîz, Kıyâs, 'Akl

Keyfiyyât-ı rûhânîye bahsinde beyân ve îzâh olduğu üzere rûh-ı insânî vesâtet-i vicdân ile kendi vücûdunu ve havâss-ı zâhire ile 'âlem-i hiss u şuhûdu ve 'akl ile dahi 'âlem-i mücerredâtı istitlâ' eder. Fakat vicdân, havâss-ı zâhire, 'akl denilen kuvâ-yı selâsenin asl-ı hakikati bir cevher-i basît-i mücerredden 'ibâretidir. Çünkü vicdân kendi vücûdunu teferrüs edici rûh, havâss-ı zâhire mahsûsât-ı hâriciyyeyi hiss edici rûh, 'akl mücerredâtı idrâk edici rûh demektir.

Ma'lûm ve müsellemdir ki rûh-ı insânî vücûdunu ve vücûdunun gayrı olan mahsûsât ve mücerredâtı idrâk eder. Fakat rûhun sûret-i [25] idrâkini îzâh ve tefsîre kalkışmak, halli nâ-kâbil olan bir mes'eleyi meydâna çıkar-maktır. Vâkı'a bilirim ki duyuyorum, anlıyorum, istiyorum; lâkin bunu nasıl bilirim, orası külliyyen meçûldür. Böyle bir mes'ele-i gâmızayı bah-se koymak bile câ'iz değildir. Çünkü halli tâkat-i beşeriyyenin fevkinde-dir. Meşâhîr-i felâsifeden Montaigne demiştir ki "Tahkîkât-ı 'akliyyemi-zin nihâyeti karanlıktır. Karanlığın zuhûr eylediği noktayı tecâvüz etme-meliyiz".

Mahsûsât ve mücerredâtı idrâk için insânın hâ'iz olduğu kuvve-i müdrike tahlîl olduğu hâlde, müdrikâtın nev' ve tab'atı i'tibârıyla hiss-i zâhirî, vicdân, hâfıza, hayâl, temyîz, kıyâs, 'akl kuvâ-yı müdrikesine münkasım olur.

Hiss-i Zâhirî

Rûh-ı insânî, mevcûdât-ı hâriciyyeyi Feyyâz-ı Mutlak'ın ihsân eylediği âlât-ı 'uzviyye vâsıtasıyla hiss ve idrâk eder. Bu kuvveye hiss-i zâhirî denilir.

Rûh-ı insânî, mahsûsât-ı hâriciyyenin hiss ve idrâki için mutlaka âlât-ı 'uzviyyenin vesâtetine muhtâc değildir. Zîrâ 'âlem-i rü'yâda göz, kulak gibi a'zâ-yı cismâniyyenin müdâhalesi olmaksızın doğrudan doğruya görür ve işitir. Binâ'en-'aleyh [25/26] cesedden iftirâk edib 'âlem-i rûhâniyyâtda mütecellî olduğu zamân da yine ol kuvvâyı hâ'iz olabilir.

Vicdân

Vicdân veyâhûd hiss-i ma'nevî, keyfiyyât-ı rûhâniyye bahsinde beyân bulunduğu üzere, nazar-ı bâtinî, ya'nî ahvâl ve ef'âlini 'ârif rûh-ı insânî demektir.

Rûh, hiss ve idrâk ve irâde ile muttasıf olduğdan başka, bu kuvvâyı selâse ile muttasıf bulunduğu dahi vâkıfdir. Hiss, idrâk ve tasmîm ettiğimiz gibi, hissiyyât, idrâkât ve tasmîmâtımıza dahi muttali' oluruz. Duyarız, duyduğumuzu da anlarız; anlarız, anladığımızı da anlarız; isteriz, istediğimizi de anlarız. Eğer rûhumuz ahvâl ve ef'âlından âgâh olmasaydı, hayvânât gibi yaşamamız lâzım gelirdi ve bir dereceye kadar baygınlık ve sayıklama hengâmında ve müsteheyât-ı nefsâniyyenin galeyânı hâlinde vukû'a geldiği misillü tasrîf-i umûra kâbiliyyetimiz olmazdı.

İşte vicdân denilen kuvve-i ma'neviyye bir mevhibe-i rabbâniyyedir ki nefs-i nâtıkamızın cemâl-i a'mâli âyîne-i şahâdetinde nümâyân olur.

Hâfıza-Hâtıra

Rûh-ı insânî yalnız mevcûdâtı anlamak kuvvesiyle muttasıf olmayıp, mevcûdâtın suver-i idrâkiyyesini hıfz ve tahattur [26/27] etmek imtiyâzını dahi hâ'izdir. Suver-i hissiyye ve idrâkiyyenin tahatturu iki vecihle olup, ya ıztırârî veyâ ihtiyârîdir; ya'nî hazâ'in-i hâfızada mahfûz olan efkâr u tasavvurât, ya bi'l-ihtiyâr hâtıra getirilir veyâhûd irâde ve ihtiyârımızın vesâteti olmayarak mir'ât-ı zihinde sûret-nümâ olur.

Efkâr u tasavvurât bi'l-ıztırâr tahattur olunur demek, hiç bir sebep olmaksızın zihne hutûr eder demek değildir. Dâ'imâ hâricî veya Bâtinî bir sebebin vücûdu lâzımdır. Meselâ bir hiss-i ma'nevînin tahrîkiyle irâde ve ihtiyârımızın medhali olmayarak zihinde olan bir ma'lûmât hâtıra gelir. İşte bu ma'lûmât bi'l-ıztırâr tahattur edilmiş demektir. Fakat zihnimizde ıztırârî olarak bir fikir ve tasavvur uyandırdığı vakit, kuvve-i irâdiyyemizle bu fikir ve tasavvuru zabt ve kuvve-i müdrikemizi dahi tahrîk ile hâtıra başka tasavvurât getirebiliriz. İşte bu ikinci mertebede zihne tebâdür eden efkâr bi'l-ihtiyâr istihzâr edilmiş olur.

Hâfıza, dikkat ve i'tinâ ile takviyet kesb eder. Eğer zihin bir mâddeyi dikkatle mütâlâ'a edib mâhiyyetini doğruca anladığına emîn olur ise, hâfıza o mâddenin vücûd-ı zihnîsini hizâne-i hıfzında iyice zabt ve her ne vakt [27/28] isterse istihzâr eder ve eğer bi'l-'akis zihin o mâddenin

mütâla'asında müsâmaha ederse, levha-i hâfızada nakş-pezîr olan sûret-i fikir az vakit içinde mahv ve nâ-bedîd olur.

Rûh-ı insânînin ne vecihle efkâr ve tasavvurâtı hıfz eylediği hakkında beyne'l-felâsife ihtilâf vâki' olup, ba'zıları rûh-ı insânî efkâr ve tasavvurâtı bi'z-zât ve ba'zıları dahi dimâğda hıfz eder demişlerdir. Efkârın havâss ve tabâyî'i tahlîl ve temyîz edildiği takdîrde, bu iki zehâbdan her birinin savâba karîb olduğu görülür. Şöyle ki hâfızanın istihsâl eylediği ma'lûmât-ı zihniyye, ya tasavvurât-ı mücerrededen veya suver-i mahsûseden 'ibâretdir. Tasavvurât-ı mücerrede şekil ve sûret-i vehmiyyeden 'ârî olan ma'lûmât-ı zihniyye demektir. Meselâ usûl-i kavânîn ve fazâ'il-i ahlâk tasavvurât-ı mücerrede olup şekil ve sûretten 'ârîdir ve rûh-ı insânîye nüfûz edib, onunla ittihâd ederek yek-vücûd olur ve ef'âl ve harekâtımıza rehberlik eder. Bu takdîrce rûh-ı insânî, tasavvurât-ı mücerredeyi bi'z-zât hıfz eder denilebilir. Fakat suver-i mahsûseye gelince, mâddeden mücerred olan vücûd-ı mütefekkirin nukûş-ı vehmiyyeden 'ibâret suver-i mahsûsâtı nasıl istî'âb edib hıfz edeceğini idrâk müşkildir. Bu husûsda en ziyâde 'akla yakın olan faraziyyât [28/29] şudur ki mevcûdât-ı hâriciyyenin suver-i mahsûsesi levha-i dimâğda muntabî' olup, hîn-i tahatturda rûh-ı insânînin nazar-ı ma'nevîsine mer'î ve münkeşif olur.

Kuvve-i hâfızanın efkâr-ı mütenevvi'a ve tasavvurât-ı muhtelifeyi hıfz etmesi keyfiyyetine "hiss-i müşterek" veya ta'bîr-i âherle "iştirâk-i tasavvurât" denilir.

Efkâr-ı tasavvurât ibtidâ' sâ'ika-ı tabî'yye ile iştirâk ve ictimâ' eder. Çünkü evvelce tasavvurâtı bir sûretle zihnimizde toplamak yed-i ihtiyârımızda değıldir. Fakat sonra istediğimiz hâlde zihinde toplanmış olan tasavvurât-ı müşterekeyi tefrîk ve temyîz ve yeniden başka sûretle tertîb ve teşrîk ederiz. Tasavvurâtın iştirâk ve ittihâdı sûret-i münâsibede olmak lâzımdır. Husûsiyle umûr-ı ahlâkiyyede tasavvurâtın karîn-i hatâ olarak iştirâki vahâmeti mûcib olur. Meselâ vazîfe lafzının mefhûm ve tasavvuru, huzûz-ı nefsânîyye mefhûm ve ma'nâsıyla birleşib iştirâk eylediği hâlde revş ve ef'âlimizi bu kazîyye-i kâzibeye tevfiik ederek mahâsin-i ahlâkın hilâfî olan ef'âli ibâhe edib hoş görürüz.

Ba'zı kere suver-i mahsûse ile tasavvurât-ı mücerredenin yek-dîgeriyle iştirâk ve ittihâdından hâdis olarak zihinde 'âlem-i [29/30] tab'atda vücûdu olmayan bir takım suver-i muhayyele peydâ olur. Bu misillû suver-i mev'hûmeyi vücûda getiren kuvveye hayâl denilir.

Hayâl

Kuvvâ-yı zihniyyenin en parlağı ve en vâsi'i ve bununla beraber en muğfili hayâldir. Bu kuvve ednâ hâlde nüfûs-ı tasavvurâtın levha-i hâfızası demek olup, fakat 'amel ve iştigâle şurû' eyledikde, hıfz ettiği

tasavvurâtın ahvâl-i cüz'iyyesini tasarruf eder ve buna da kanâ'at etmeyib 'âlem-i hakikiyyâtda vücûdu olmayan envâ'-i suver-i vehmiyye îcâd eder. Bu sûretde "vâhime" nâmıyla mevsûm olur demek olur ki hıfz ve tasarruf ve îcâd, hayâlin makâmât-ı selâsesidir. Hayâlin bütün şa'sa'a ve iktidârı ve bununla beraber bi'l-cümle tehlikeleri îcâd ve ihtirâ' mertebesinde zuhûr eder. Hayâl, ma'kûl olursa hâdî-yi tarîk-i 'irfân ve eğer kâ'idenin hâricine çıkar ve 'aklın mâverâsına geçerse sebep-i haybet ve hüsrân olur.

Şübhesizdir ki şâ'ir vesâtet-i kuvve-i hayâl ile inşâd-ı şî'rde mâhir olur. Fakat hayâl kendi hâline terk olunub tab'-ı selîme iktidâ etmezse şu'arâyı mecnûna döndürür.

Müsellemdir ki hayâl, fazâ'il-i ahlâk cihetinden mâder-i şecâ'at sayılır; lâkin envâr-ı 'akıldan müstefid olmazsa, yetişirdiği [30/31] kahramânlar Çerkes Hasan gibi cellâd-ı bî-insâf kesilir. El-hâsıl hayâlin fâ'ideleri çok ise, mazarratı da az değildir.

Temyîz

Temyîz bir kuvvedir ki mahsûsât-ı hâriciyye ve müdrikât-ı zihniyyenin ahvâl ve keyfiyyâtını onunla tasdîk eder ve dâ'ire-i idrâkimizi dahi tevsî' ve tenvîr ederiz. Fî'l-vâki' kuvve-i müdrikemiz vesâtet-i temyîz ile güşâyış peydâ eder. Meselâ fülân âdem denildiği hâlde, yalnız şahsiyyet tasavvur olunub, lâkin fülân âdem 'âlimdir veya câhildir diye temyîz ve tasdîk olunduğu hâlde, o âdemin hâl u şânı dahi idrâk edilmiş olur. Bu takdîrce temyîz, kuvve-i müdrikenin hayâtı ve temyîzin nakîzi olan iştibâh dahi helâkı menzilesindedir. Çünkü karîn-i temyîz ve tasdîk olmayan bir mâddenin hakîkatinde olan iştibâh, o mâddenin mübhem kalmasına ve kuvve-i müdrikenin dahi mu'attal olmasına delâlet eder. Bunun için hakâ'ik-i eşyâda iştibâhı meslek edinmiş olan lâ-edriyye gürûhu Sofistâiyye, idrâk-i beşerin kâtili hükmündedir.

Kuvve-i mümeyyizemizin âsârı ki tasdîkâtdan 'ibâretidir, mantık istilâhınca "kaziyye" denilir. Bu kuvve, iki veya ikiden ziyâde tasdîkâtı mukâyese ile beynlerinde olan münâsebât [31/32] ve zavâbıtı ta'yîn için kullanıldığı sûretde "kıyâs" nâmını alır. Kaziyye ve kıyâs, mesâ'il-i mantikiyyeden olduğundan burada ahkâmının bahs u beyânından sarf-ı nazar olundu.

'Akıl

Ma'neviyyât ve mücerredât 'âlemini istikşâf için rûh-ı insânînin hâ'iz olduğu kuvveye 'akıl denilir. 'Akıl öyle 'âlî bir kuvvedir ki nev'-i insânı hayvândan tefrîk edib medâric-i kemâlâta terfî' eder. Hayvânât, insân gibi hiss ve idrâk ve hareket ile muttasıf olub, lâkin cevher-i girân-mâye-i 'akla mâlik değildir.

İnsân ile hayvân beyninde müşterek olan kuvveler ile 'aklın beyninde olan fark şudur ki 'akıl, umûr-ı külliyye ve mutlakayı istikşâf eder. Kuvvâ-yı sâ'ire ise mümkinât ve mütenâhiyyâtın mâverâsına geçemez. Gerçi 'akıl eşyâ-yı mutlaka ve gayr-ı mütenâhiyyenin mâhiyyâtını idrâk edemezse de, bunların vücûdunu tasdîk ve bununla beraber mâhiyyet ve hakikatlerinin kâbil-i istiknâh olmadığını dahi teslim eder.

'Âlem-i mücerredât, sultân-ı 'aklın kalem-rev-i hükûmetidir. Ebed, ezel, vâcib, mutlak ve emsâli mücerredât ve ma'kûlât, kuvve-i 'akıl ile idrâk olunub, kuvvâ-yı sâ'ire-i insâniyye ile istitlâ' olunamaz. Nev'-i beşerin mâ-bihî'l-ımtiyâzı olan bu [32/33] kuvve-i 'âliyyenin yalnız buracıkda vücûdunu isbât ile iktifâ edib, ef'âl-i mahsûsasını efkâr-ı tasavvurât bahsinde izâh ederiz.

Efkâr-ı Tasavvurât

Efkâr-ı tasavvurât, eşyânın zihinde hâsıl olan sûretidir ki şey demektir. Mevzû' ve cins ve tabî'atları i'tibârıyla mütenevvî'dir. Mevzû'u i'tibârıyla hissî (ya) 'aklı, 'âm ya hâss, mümkün ya vâcib, cinsleri i'tibârıyla mahsûs (ya) mevhûm, aslî (ya) fer'î, tabî'atları i'tibârıyla vâzih ya mübhem, tâm veya nâkis, sâ'ib ya bâtil olur.

Tasavvurât-ı tabî'iyenin mâ-vuzi'a-lehi mevcûdât-ı mâddiyyedir. Tasavvurât-ı hissiyyenin mâ-vuzi'a-lehi müşteheyât-ı nefsâniyye ve hissiyyât-ı rûhâniyye gibi âsâr-ı hissiyedir. Tasavvurât-ı 'akliyye zamân, mekân, vücûd, vâcib gibi mâ-vuzi'a-lehi ne vicdân ve ne havâss-ı zâhire ile ma'lûm olmayan efkârdır. Tasavvurât-ı hâssenin mevzû'âtı eşhâs ve tasavvurât-ı 'âmmenin mevzû'âtı ecnâs ve envâ'dır. Zeyd, 'Amr ve İstanbul tasavvurât-ı hâsseden ve insân, ağaç tasavvurât-ı 'âmmedendir. Tasavvurât-ı mümkün(nin) mevzû'âtı, vücûd veya 'ademi câ'iz olan [33/34] fikirlerdir. Tasavvurât-ı vâcibe(nin) mevzû'âtı, 'adem-i vücûdu mümteni' olan tasavvurlardır; zamân, mekân, cevher gibi. Tasavvurât-ı mahsûse, mevzû'ları havâss-ı zâhire vâsıtasıyla ma'lûm olan tasavvurâtdır. Tasavvurât-ı mevhûme hayâlin husûle getirdiği tasavvurâtdır. Tasavvurât-ı asliyye doğrudan doğruya zihinde hâsıl olan tasavvurâtdır. Tasavvurât-ı fer'iyeye zihnin evvelce iştigâl ve tefekkürü vâsıtasıyla hâsıl olan tasavvurâtdır.

Vâzih ya mübhem, tâm ya nâkis, sâ'ib veya bâtil denilen tasavvurât âşikâr olduğundan mevzû'larını ta'rife hâcet yoktur. Ba'zı kerre bir fikir ve tasavvur, niseb-i müte'addidesi i'tibârıyla tasavvurâtın aksâm-ı muhtelifesinden birkaç kısma dâhil olur. Meselâ insân fikir ve tasavvuru, tasavvurât-ı 'âmmeden olduğu gibi nisbet-i âherle dahi tasavvurâtın dîger kısmından i'tibâr olunur.

Efkâr-ı tasavvurâtda iki derece i'tibâr olunur. Biri vüs'at dîgeri vuzûhdur. Meselâ insân lafzı fikrinin derece-i vüs'ati 'ale'l-'umûm ebnâ-yı beşerdîr; derece-i vuzûhu dahi hayât ve hareket (ve) idrâk tasavvurât-ı fer'iyyesinden 'ibâretdir. Bunların mecmû'undan insân fikri hâdis olur. [34/35]

Efkâr-ı Tasavvurâtın Menşe' ve Tabâyi'i

Efkâr-ı tasavvurât zihnin hakâ'ik-i eşyâ ma'rifetiyle iştigâlınden zuhûr ve neş'et eder. Tasavvurâtın zuhûr ve tahaddüsü dahi tabâyi-i eşyâya göre suver-i muhtelifede olur. Eğer zihin kendi vücûduna 'atf-ı nazar edib hâl (u) şânını ve ef'âl-i muhtelifesini anladıkda hâsıl olan ma'lûmât-ı zihniyye, vicdân dediğimiz hiss-i bâtinî vesâtetiyle iktisâb ve eğer zihin 'âlem-i şuhûda 'atf-ı nazar edib âsârını hiss eder ise hâdis olan suver-i hissiyye, havâss-ı zâhire ma'rifetiyle istihsâl edilmiş olur. Fakat zihin yalnız vücûdunu ve 'âlem-i 'anâsırı idrâk etmez. Bunların gayrı olan bir takım umûr-ı ma'nevîyyeyi dahi istitlâ' eder. Zamân, mekân, hüsn, 'adl, vücûb, ıtlâk gibi vicdân ve havâss-ı zâhire vâsıtasıyla hiss olunamayan tasavvurât, 'akıl denilen bir kuvve-i 'âliyye ile idrâk olunur.

İşte zihin, vicdân ile kendi ahvâlini, havâss-ı zâhire ile mevcûdât-ı hâriciyyeyi ve 'akıl ile umûr-ı mücerredeyi tefekkür eder.

Mevcûdât-ı hâriciyyeden hâdis olan efkâr-ı tasavvurâtda beyne'l-felâsife ihtilâf vâki' olmuşdur. Felâsife-i mütekaddimîn [35/36] mahsûsât-ı hâriciyyeden hâdis olan efkâr-ı tasavvurâtın zihinde suver-i müstahzaradan 'ibâret olduğuna zâhib olmuşdur. Fakat mahsûsât-ı hâriciyyeden hâsıl olan bu suver-i ma'lûmât, ya mâddî veya gayr-ı mâddî olması lâzım gelir. Eğer mâddî olur ise, gayr-ı mâddî olan zihne nasıl dâhil olabilir ve eğer gayr-ı mâddî olur ise, mâddî olan mevcûdât-ı zâhireden nasıl infikâk eder? Descartes'ın bu i'tirâzıyla felâsife-i mütekaddimînin zehâbı cerh olunmuşdur. Feylesof-ı mûmâ-ileyh bu mes'ele-i gâmızıyı hall için fikr-i ulûhiyyetin zihinde mütevellid olduğunu istidlâl ederek, efkâr ve tasavvurâtın zihinde mütevellid olduğuna zâhib olmuşdur.

Malebranche, efkârın mütevellid farz olunmasında tevâlî ve te'âkub olmayacağına i'tirâz ederek Descartes'ın zehâbını redd edib, şu vecihle iddi'â eylemişdir ki efkâr-ı tasavvurâtımız, taraf-ı ilâhîden gelir. Mevcûdât-ı hâriciyye, pîş-i nazarımızda bulundukca, Feyyâz-ı Mutlak efkâr-ı tasavvurâtı bize ihsân eder. Mevcûdât-ı hâriciyye, ma'lûmât-ı zihniyyemizin esbâb-ı 'âriziyyesidir.

Leipniz, fi'l-i Bârî'nin 'ale't-tevâlî idrâk-i beşer üzerine cereyânı keyfiyyetini, bir Sâni'in lâ-yenkati' masnû'unu [36/37] düzeltmeye olan ihtiyâcına teşbîh ile zehâb-ı sâbıkı redd edib, şu sûretle beyân-ı re'y etmişdir ki insân, rûh ile cesedden mürekkeb bulunduğu cihetle, rûhun

tasavvurâtı eşyâ-yı tabî'yyenin cesed üzerine olan te'sîrâtından münba'is olup, bu vecihle rûh ile cesed beyninde olan münâsebet-i kadîme mucibince bi'l-ittifâk hâl-i iştigâlde bulunurlar.

Tasavvurât-ı 'akliyyeye gelince, bu tasavvurât-ı 'âliyyenin mevzû'u sıfât-ı ulûhiyyetdir. Çünkü her ne ki vâcib-i mutlak-ı nâ-mütenâhî ola, o şey ulûhiyyetin vasfıdır. Meselâ vücûd-ı vâcib, Cenâb-ı Hakk'ın vücûdudur, hüsn ve 'adâlet-i mutlaka, Cenâb-ı Hakk'ın hüsn ve 'adâletidir, zamân-ı nâ-mütenâhî, Cenâb-ı Hakk'ın ebediyyetidir demek olur ki vicdân ile nefs-i nâtıkamızın ahvâline ve havâss-ı zâhire ile Kâ'inât'a muttali' olduğumuz gibi, 'akıl ile dahi sıfât-ı ulûhiyyete vâkıf oluruz. İdrâkin ihâta eylediği tasavvurât yalnız bir kuvveye mahsûs olmayıb, kuvvâ-yı muhtelife âsârıdır ki menşe' ve tabî'atları 'inde't-tahlîl ta'ayyün eder.

Kuvve-i Fâ'ile İle Tabâyi'-i Muhtelifesi

Kuvve-i fâ'ile, fi'l ve iştigâl hâlinde olan kuvve demektir; lâkin ef'âlin sudûru siyâk-ı vâhid üzere olmayıb, ya îcâbî veya ihtiyârî olur. Ef'âl ve harekât evvelâ bi'l-îcâb [37/38] sudûr eder. Çünkü ibtidâ sâ'ika-ı tabî'yyeye tâbî' olarak hareket edilmiş olmadıkca, bi'l-ihtiyâr nasıl hareket olunabilir?

Demek oldu ki îcâb ve sâ'ika, kuvve-i fâ'ilenin tabî'at-ı ulâsıdır. Binâ'en-'aleyh cesedin harekât-ı ibtidâ'ıyyesi, hiss ve idrâkin âsâr-ı ibtidâ'ıyyesi misillü gayr-ı ihtiyârîdir. Etfâl, ihtiyâcât-ı cismâniyyesini def' için bi'l-îcâb hareket ve 'ilm-i idrâkin birinci sebepleri olan havâss-ı zâhiresini sâ'ika-ı tabî'yye ile mahsûsât-ı hâriciyyeye sevk ve mevcûdât-ı hâriciyyeyi tasdik eder ve tasavvurât ve hissiyyâtı mûcibince hareket etmeği dahi, yine sâ'ika-ı tabî'yye ile tasmîm eder.

Sonra rûh-ı insânî, makâm-ı tefekkürde mütecellî oldukda, vücûduna tasarruf edib ef'âl ve harekâtını mütefekkirâne tasmîm ve idâreye kesb-i kâbiliyyet eder. Kuvve-i fâ'ilenin bu tabî'at-ı sâniyyesine, hareket-i irâdiyye itlâk olunur. İşte kuvve-i fâ'ile, âyîne-i zihnimizde asl-ı vâhiddin 'ibâret iki tabî'at-ı muhtelife ile nümâyân olur.

Hareket-i İrâdiyye

Yukarıda beyân olduğu üzere hareket-i irâdiyye, ef'âl ve harekâtı mütefekkirâne tasmîm için rûh-ı insânînin hâ'iz olduğu kâbiliyyetdir. Hareket-i irâdiyyenin mefhûm-ı küllîsini şu [38/39] vecihle tasvîr edebiliriz: Rûh-ı insânî, nokta-i vücûduna ric'atla kendisine mutasarrıf olur. Bu hâlde bir gûne hareket-i irâdiyye olamaz. Çünkü bir fi'l ve hareketi ihtiyâr ve tasmîm etmez. Evvel bir sebebin vücûdu lâzımdır.

Tasmîm için rûh-ı insânîye ne iktizâ' eder? İttihâz edeceği tarîki bilmek. İmdi rûh-ı insânî bu tarîki arar, bulur. Menzil-i maksûda îsâl ede-

ceğini dahi mülâhaza eder. Mülâhaza, îcâbına göre kuvâ-yı müdrike-nin cümlesini veya ba'zılarını tahrîk ve işgâl eder. Bu fi'liyyâtın cümlesi tasmîmi, ya'nî bir hareketin ittihâz veya 'adem-i ittihâzına dâ'ir bir kararın intâc eder. Eğer karar îcâbî olup, karîn-i tasdîk olur ise, rûh-ı insânî fi'l ve hareketi ihtiyâr ile icrâ eder. İşte hareket-i irâdiyye bu vecihle vukû'a gelir. Demek oldu ki hareket-i irâdiyye, tasarruf, mülâhaza, tasmîm, icrâ denilen keyfiyyâtı muhtevîdir. Bu keyfiyyât-ı erba'a, yek-dîgeriyle müteselsil olup, mülâhaza, tasarruf ve icrâ dahi tasmîm nisbetinde olur.

Fî'l-vâki' rûh-ı insânî tamâmıyla kendisine mutasarrıf olmasa ve müsteheyât-ı nefsâniyyenin te'sîrâtı veya vesâ'it-i idrâkin noksânı kuvâ-yı zihniyyenin hüsn-i isti'mâlini sekte-dâr eylese, [39/40] bi'l-îcâb mülâhaza nâkıs olur. Mülâhaza nâkıs oldukca, tasmîm de ma'kûl olamaz. Fakat tasmîm hakkında şuraya 'atf-ı niğâh-ı dikkat olunmalıdır ki tasmîm keyfiyyeti, dâ'imâ nefsü'l-emre mutâbık olmayıp, mülâhazanın tevli'd eylediği i'tikâda tâbî' olur. Efkâr-ı vâsi'a ashâbı, mülâhazayı ta'mîk ederek ekseriyâ şübhede veya ihtimâlde kalır. 'Ukûl-i kâsıra ashâbı ise, eşyânın bir noktasına yâhûd bir cihetine kapılıp, bâdî-i tasmîm olan i'tikâdı kolaylıkla telakkî eder. Fi'l ve hareket dahi, tasmîm nisbetindedir. Eğer tasmîm kavî olur ise, fi'l ve hareket dahi te'sîrli olur. Eğer mübhem olur ise za'îf olur. İşte rûh-ı insânînin, idrâk ve şu'ûr ile tasmîm ve hareket için hâ'iz olduğu iktidâra hareket-i irâdiyye ve ta'bîr-i dîgerle hürriyyet denilir.

İsbât-ı Hürriyyet (İrâde-i Cüz'iyeye)

Hürriyyet-i beşeriyye mutlak değildir. Müdrikâtda bedîhiyyât ile, hissiyyâtda irâde ve ihtiyâra galebe eden müsteheyât-ı nefsâniyye ile ve ef'âl ve harekâtda dahi dâ'ire-i icrâ'yı tahdîd eden kuvâ-yı hâ'ile ile mahdûddur. İnsân tehevürât-ı zihniyye ve inhimâkât-ı nefsâniyye ile hudûd-ı hürriyyeti tecâvüz eder ise, bi't-tab' pençe-i mucâzâta giriftâr olur. [40/41]

Hürriyyet-i beşeriyye veya ta'bîr-i âherle irâde-i cüz'iyeye şu vecihle i'tirâz olunmuşdur ki eğer Cenâb-ı Hakk, ezelde ef'âlimizi bilir ise, bu ef'âl bi'l-îcâb sudûr eder ve illâ 'ilm-i ezelnin noksânı lâzım gelir; bu da muhâldir. 'Ulemâ'-i kelâm, berâhîn-i kaviyye ile bu i'tirâzı cerh etmişlerdir. Tafsîlâtını murâd edenler, kütüb-i kelâmiyyeye mürâca'at buyursun.

Her ne kadar bu i'tirâz, bâdî-i nazarda hürriyyet hakkında olan i'tikâdı iz'âf eder ise de, hürriyyetin hakîkati ve münkiri olan Fırka-i Cebriyye'nin hatî'âtı beyân ve tasvîr olunduğu hâlde, i'tirâzın kuvvet ve kıymeti zâ'il olur. Hürriyyet-i beşeriyye, şahâdet-i vicdân ile doğrudan doğruya ve Cebriyye'nin hatî'âtıyla dahi bi'l-vâsıta isbât edilir.

Umûr-ı müsellemedendir ki ef'âlimiz, irâdemizin âsârı gibi görünür; hattâ ef'âlimizi bi'l-mülâhaza tasmîm etdikden başka, tasmîmâtın kendi-

mize 'â'id olduğunu ve icrâ veya 'adem-i icrâsına muktedir bulunduğumuz dahi hiss ve tasdîk ederiz. Ef'âlimiz, nefsü'l-emre münâfi olduğu hâlde hatâsını veyâhûd muvâfık olduğu takdîrde savâbını, kendi nefsimize 'atf ve isnâd ederiz.

Binâ'en-'aleyh kendimizi hürr ve muhtâr i'tikâd eder ve vicdânımızla [41/42] dahi hürr olduğumuzu tasdîk ederiz. Eğer şahâdet-i vicdânımız kâzib olsa, ef'âlimiz aslâ hatâdan sâlim olmazdı. Eğer insân hürr ve muhtâr olmasa, ya'nî tasmîmât ve harekâtı sûret-i cebriyyede olsa, ef'âlini kendisine 'atf ve isnâd etmemesi lâzım gelirdi ve hayr ile şerr beyninde olan fark, bir emr-i mevhûmdan 'ibâret olurdu. Ehl-i salâha mükâfât ve mücrimîne mücâzât, hilâf-ı 'adâlet 'add olunurdu. Fırka-i Cebriyye'nin zu'm ettiği gibi irâde ve hürriyyet mefkûd olsa bi'z-zarûr(e) erbâb-ı cinâyetin mes'ûliyyeti bir kuvve-i cebriyyeye râci' olur ve bir müttehim, huzûr-ı mahkemede cürm ve töhmetini, âlet-i bî-şu'ûru menzilesinde olduğu kuvve-i cebriyyeye isnâd eyledikde, hâkimler hatâ ve cinneti 'afv etdikleri gibi, kasd ve ta'ammüdü dahi 'afv etmeğe mecbûr bulunur. Binâ'en-'aleyh hürriyyet-i beşeriyyeyi inkâra mecâl yoktur.

Rûh-ı İnsânî

Rûh-ı insânî hakîkat ve mâhiyyetce mâdde ve heyûlâdan 'ârî olub, fakat bu 'âlem-i 'anâsırda ef'âlinde mâddeye muhtâc bir cevher-i basîti mücerreddir. Hakîkat-i insâniyyeden 'ibâret olan bu cevher-i ma'nevînin mâhiyyet-i asliyesini idrâk, tâkat-i beşeriyyenin fevkinde ise de, vücûdu aslâ inkâr olunamaz. Çünkü [42/43] ef'âl ve âsârının delâletiyle vücûdu sâbitdir. Rûh-ı insânî vücûdunu vesâtet-i vicdân ile 'ârif ve havâss (ve) kuvâsına dahi tedbîr-i irâdî ile mutasarrıfdir.

Rûhun havâss ve kuvâsı ve ef'âl ve harekâtı muhtelif ise de, vücûdu mugâyeret kabûl etmeyib hüviyyetini aslâ gâ'ib etmez. Fî'l-vâki' rûh-ı insânî gerek hiss etsin gerek idrâk etsin gerek tasmîm etsin ve hangi zamânda olursa olsun bu ef'âl-i muhtelifesinden dolayı hüviyyetine inkılâb ve tagayyür târî olmadığını tasdîk-i vicdânî ile hiss eder. Enenin müşârün-ileyhi olan rûh-ı insânî, mâzîde ne ise hâlde dahî yine odur. Mâzîde başka ene, müstakbelde başka ene olmaz.

Rûhun hüviyyeti, iki şart ile inkılâb ve tagayyürden sâlim olur. Şartların biri vahdet, diğeri fi'l ve hareketdir. Eğer rûh-ı insânî, vahdet-i vücûd ile muttasıf olmayub mürekkebe olsa, ecsâm-ı mürekkebe misillü tecezzî ve inkisâma ve binâen-'aleyh eczâsının vehleten veya tedricen iftrâkiyla zevâle dûçâr olmasılâzım gelir. Fakat vücûd-ı rûhânî, yalnız vahdetle a'zam-ı tagayyürât olan pençe-i fenâ' ve 'ademden kurtulamayub, bekâ-yı vücûdunu fi'l ve hareket-i dâ'ime ile te'mîn eder. Zîrâ inkıtâ'-ı hareket hâl-i memât demektir. Binâberîn rûhun hüviyyeti, hem vahdet ve hem de fi'l ve hareketle inkılâb-ı zevâlden âzâdedir. [43/44]

Ceseddir münfa'îl ancak fesâdın dest-i kahrından

Bekâdır merci'ii rûhun cüdâ oldukda devrinden

Vücûd-ı Rûhânînin Vahdet ve Mücerrediyeti

Hiss ve idrâk ve irâde sâhibi olan kuvve-i ma'nevîyyenin vahdet-i vücûdu, şahâdet-i vicdân ile ma'lûm ve mâhiyyetinin mâdde ve heyûlâdan 'ârî olduğu dahî sebep fikriyle sâbit ve meczûmdur. Zirâ 'ilel ve esbâb bi't-tab' umûr-ı mücerrededen olduğundan, sebep-i hiss ve idrâk olan rûhun dahî, heyûlâ ve sûret-i cismiyyeden mücerred bir cevher-i basît-i ma'nevî olduğu âşikârdır.

Bundan başka rûhun vahdet [ve] mücerrediyeti, 'ale'l-umûm keyfiyyât-ı nefsâniyye ile sâbit olur. Ez-cümle âsâr-ı hissiyyemiz, rûhun cevher-i mürekkeb farzıyla tevâfuk etmez. Seven ve acıyan kuvve, nasıl mürekkeb olabilir? Çünkü parça parça sevmek, parça parça acımak olmadığından müte'addid vücûd-ı hâss tasavvuru mümkün olamaz; hattâ ân-ı vâhidde kalbimizde hissiyyât-ı müte'addide peydâ ve bir takım infî'âlât-ı nefsâniyye hüveydâ olsa, cümlesi bir merkez-i müştereke müncerr olur. Zirâ nokta-i vâhîde üzerinde ictimâ' etmese, hissiyyâtın mikdârı nisbetinde enenin ta'addüdü lâzım gelir. Bu ise şahâdet-i vicdân ile münkerdir.

Harekât-ı irâdiyyemizle dahî enenin vahdet-i vücûdunu [44/45] şu vecihle isbât edebiliriz ki bir fi'li tasmîm edib icrâsına teşebbüs ettiğimiz vakit, 'ale'l-umûm rûhumuzun havâss ve kuvâsı ve cesedimizin cevârih ve a'zâsı bir maksad-ı müşterekin husûlüne çalışırlar. Eğer müte'addid esbâb-ı fi'l olsa, bu vahdet nereden neş'et eder? Ve bir de vücûd-ı fâ'il-i muhtâr müte'addid olsa, biri fi'lin terkinini ve diğeri dahî 'adem-i terkinini ihtiyâr ile fi'lin vukû'u muhâl olur. El-hâsıl idrâk-i vücûd mütefekkirin, hiss-i cevher hassâsın, irâde ve ihtiyâr dahî fâ'il-i muhtârın vahdet ve mücerrediyetine delâlet ederler. Rûh-ı insânî, mâhiyyetinin idrâk ve şu'ûr ile muttasıf olduğunu bildiği gibi, hassâs ve fâ'il-i muhtâr bulunduğunu da hiss eder. Bu kuvvâ-yı selâse ancak bir cevher-i basît-i mücerredin sıfatlarıdır. Demek oldu ki rûh-ı insânî, basît mücerred bir emr-i rabbânîdir. [Kul er-rûh, min emri Rabbî].

Rûh İle Cesedin Farkıyla Beyinlerinde Olan Râbta ve Münâsebât

Vicdânın şahâdeti ve keyfiyyât-ı nefsâniyyenin delâletiyle rûh-ı insâniyyetin basît ve mücerred bir emr-i ma'nevî olduğu sâbit olmuştur.

Rûhun merbût olduğu cesed ise, mâdde ve sûretten mürekkeb olub tecezzî ve inkisâma kâbil ve eczâ-yı mürekkebesinin iftirâkiyla fenâ ve 'ademle münfa'îldir. Tecezzî ve inkisâm, mürekkebâtın [45/46] hasâ'isinden, hiss ve idrâk ve irâde keyfiyyât-ı rûhâniyyesi, cevher-i enenin vahdet-i vücûdiyyetini ve takallübât-ı kevnîyyeden 'adem-i te'essürünü

isbât eylediği gibi, tecezzî ve inkisâm keyfiyetleri dahî, cesedin ecsâm-ı mürekkebeden olub, tebeddül ve tagayyür ile müte'essir olduğunu gösterir.

Demek olur ki rûh ile cesed ayrı olub, lâkin bu 'âlem-i kevn [u] fesâdda irtibât ve ittihâd etmişlerdir. Sırr-ı ittihâd nedir? İşte hükemâ' ve felâsife, bu sırr-ı nihâni istikşâf etmek arzusuna düşüb ve bir takım mübhem faraziyyâta girişüb, it'âb-ı zihin etmişlerdir.

Tabî'iyiyyûn ile sûfiyyûn, biri mâddeyi diğeri rûhu inkâr ederek mes'elenin emr-i hallinde bir tarîk-i suhûlet gösterdiler ise de, fikir ve zehâbları nefsü'l-emre mutâbık görünmez.

Felâsife-i efrenciyyeden Malebranche ile Leibniz, rûh ile cesed bey-ninde münâsebât-ı hakîkiyye olmadığına zâhib oldular. Evvelkisine göre, bu iki cevherin ef'âl-i müşterekesi, Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd'un 'ale'd-devâm bahş eylediği bir râbita-i ittifâkın netîcesi ve ikincisine göre, bu iki cevherin müddet-i ittihâd ve iştirâkine mahsûs ve min el-kadîm mevzû' bulunan bir râbita ve münâsebâtın semeresidir. [46/47]

Rûh ile cesed bey-ninde mevcûd olub 'umûmun şahâdet-i vicdânıyla sâbit olan münâsebât inkâr olunduğu cihetle bu feylesofların faraziyyâtı mecrûhdur ve bir de Malebranche'ın zehâbından ulûhiyetin dâ'imâ bir fi'l ile iştigâle muhtâc olduğu anlaşılıyor. Leibniz'in kavli ise irâde-i cüz'iyeye ile müşkilce tevâfuk eder.

Euler, te'sîrât-ı tabî'iyeyi, ya'nî rûhun cesede ve cesedin rûha olan te'sîrât-ı hakîkiyesini tasdik ederek hakikat-ı mes'eleyi keşf eder; lâkin îzâh etmez.

Bu mes'elenin tamâmıyla halli kâbil değilse de, meh-mâ-emken îzâhı mümkün olabilir. Şöyle ki cism-i insânda iki nev' şey' vardır: Biri a'zâ, diğeri hareket-i a'zâdır; hareket-i mâddenin gayrıdır. Mâddenin hareketi dahî, mürekkebed olduğu a'zâ-yı âliyyeyi idâre ve isti'mâl eden kuvvetler mûcibince husûle gelir. Bu kuvvetler, kuvve-i müdrike misillû cisim ve hey'etden 'ârîdir. İşte rûh ile cesedin ef'âl-i müşterekesi bu kuvvetlerin vesâtetiyle sudûr ve 'âlem-i 'anâsırda hayât-ı rûhânî, hayât-ı hayvânî ile tecellî ve zuhûr eder. Demek oldu ki hayât-ı rûhânî, hayât-ı hayvânîye merbûtdur ve beyinlerinde olan irtibât ve münâsebât ol-kadar kavîdir ki dâ'imâ birbiriyle imtizâc [47/48] edib yek-vücûd olmağa mâ'ildirler. Şehvât-ı nefsânîyye ve telezzüzât-ı cismânîyyeye mağlûb olan şahs-ı gâfilde, hayât-ı rûhânî derekât-ı hayât-ı hayvânîye nâzil ve safvet-i kalb ve riyâzet-i bedenle füyûzât-ı rûhânîyyeye meclûb olan insân-ı kâmilde, hayât-ı hayvânî mertebe-i 'ulyâ-yı hayât-ı rûhânîye vâsil olur. [Akbi'l-âla er-rûh; fe-istekmel mehâsinehu; fe-ente bi'r-rûh lâ-bi'l-cism insân].

Bekâ-yı Rûha Dâ'ir Delâ'il-i 'Akliyye

Ashâb-ı fazîlet dâ'imâ istihkâk ve liyâkatı derecesinde mükâfât ve erbâb-ı (?) cürm [ve] kabâhatı nisbetinde mücâzât görmüş olarlardı, hayât-ı dünyâdan başka bir hayâtın vücûdunu isbâta bir delîl bulmak müşkil olurdu. Lâkin hakîkat-i keyfiyyet böyle değildir.

Târîh-i beşerin hangi sahîfesine 'atf-ı nigâh olunsa, muktezâ-yı 'adâletin dâ'imâ yerini bulmadığı görülür. Bu 'âlem-i kevn u fesâdda kânûn-ı 'adâletin hükmü sûret-i dâ'imede mü'eyyed değildir. Cürm ve töhmetin cezâ-yı ma'nevîsi olan ıztırâb-ı vicdân ile te'dîb-i zâhirîsi olan siyâset, mücrimler hakkında her vakit infâz-ı hükm edemez. Çünkü sengdil olan zâlimler, fitrat-ı vahşiyeleriyle ıztırâb-ı vicdân cezâ-yı ma'nevîsi hissiyyâtını kalblerinden dîr ve desîsekâr olan [48/49] cânîler, hîle ve şeytanetle 'adâlet-i beşeriyeyi i'tirâf-ı 'acz [ve] kusûra mecbûr eder. Ba'zı kere dahî, nev'-i beşerin âsâr-ı 'acizden olarak bî-günâh olan, cânî mu'âmelesine giriftâr olur. Binâen-'aleyh zindân-ı esâretin zulmet-i zulmü içinde terk-i hayât-ı müste'âr etmiş olan mazlûmların 'adâlet-i mutlaka ile hukûkunu ihkâk için bir 'âlem-i diğerin vücûdu lâzım gelirdi.

Bir de rûh-ı insânî cesedin gayrı olarak basît ve mücerred bir emr-i rabbânî olduğundan, cesedin fenâ-pezîr olan tabî'atına hissedâr olmaz. Cesed, a'zâ-yı âliyyesinin harekâtını vücûda getiren kuvveti gâ'ib ederek aslına rücû' eyledikde, rûh ayrı bir kuvvet olduğuna ve mâhiyyeti bir emr-i ma'nevî idüğüne mebnî cesedin inkılâb ve tagayyürüne iştirâk etmez. Rûhun ma'neviyyeti ve tagayyüre 'adem-i kâbiliyyeti dahî bir hayât-ı müstakbelin vücûduna delâlet eder.

Kalb-i insânda tabî'iyü'z-zuhûr olan sa'âdet-i ebediyye arzusu dahî bir hayât-ı diğerin ihtimâl-i vücûdunu ümîd etdirir. Bu emel ve arzu, Hâlik-i Ta'âlâ'nın kalem-i hikmetiyle kulûb-ı insâna keşîde buyurulmuş olduğundan bir vakit hayyiz-i fi'le çıkacağı istib'âd olunamaz. [49/50]

Bekâ-yı rûh hakkında serd olunan delâ'il-i 'akliyyenin en kuvvetlisi, 'adâlet-i mutlaka-i ilâhiyyedir. Cenâb-ı Hakk'ın 'adâlet-i mutlakası iktizâsınca hukûk-ı nâs ziyâ'dan vikâye olunmak iktizâ edib, hâlbuki bu 'âlem-i fânîde ihkâk-ı hakk kazıyyesi nakâyisden sâlim değildir.

Binâ'en-'aleyh bu 'âlem-i Dünyâ haksızlıklarını muhâkeme için bir 'âlem-i diğerin vücûdu lâzımdır. Demek oldu ki insânın nûr-ı hayâtı kabristân-ı fenâda sönmeyib, başka bir üslûb ile 'âlem-i bekâda şu'ledâr olur ve o 'âlemde rûh-ı insânî, Cenâb-ı 'Âdil-i Mutlak'ın mahkeme-i kübrâsında hâzır ve defter-i a'mâli mûcibince cezâ-yı sezâsına muntazır olur.

Fe-men ya'mil miskâl zerre hayren yurehu

Ve men ya'mil miskâl zerre şer'en yurehu

